

ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

Λατρεία Πανός και Νυμφών σε σπήλαιο της αρχαίας Φωκίδας στον Παρνασσό

Η ανεύρεση ενεπίγραφου χάλκινου ελάσματος με αναθηματική επιγραφή στον Πάνα και τις Νύμφες σε σπήλαιο του Παρνασσού στην περιοχή της αρχαίας Φωκίδας, σε συνδυασμό με ευρήματα από ποικίλα αφιερώματα, κυρίως ειδώλια και αγγεία, από την ίδια θέση, συνηγορούν στην ταύτισή του με χώρο λατρείας κατά τους κλασικούς χρόνους. Πρόκειται για ορεινό σπήλαιο (υψόμετρο 940 μ.), ευρισκόμενο σχεδόν στο άνω όριο της δασικής ζώνης, στη βορειοανατολική πλευρά του Παρνασσού, που εποπτεύει το χωριό της Αγίας Μαρίνας Φθιώτιδας και την κοιλάδα του Κηφισού, ο οποίος διέτρεχε την αρχαία χώρα της Φωκίδας (εικ. 1). Παρά τη δυσπρόσιτη θέση του λόγω υψομέτρου, το σπήλαιο βρίσκεται σε σημείο προστατευμένο από βράχια, που συγκλίνουν στο στενό πέρασμα Αμπουριά, ονομασία με την οποία είναι σήμερα γνωστό.¹

Η λατρευτική χρήση του σπηλαίου τεκμηριώνεται από το είδος και το πλήθος των ευρημάτων αναθηματικού χαρακτήρα στο εσωτερικό του, όπως χάλκινων αντικειμένων, πήλινων ειδωλίων, ομοιωμάτων ζώων και καρπών, πήλινων αγγείων και αστράγαλων, που ομοιάζουν με αναθηματικά σύνολα από άλλα σπήλαια και υπαίθριους λατρευτικούς χώρους της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Στα μεταλλικά ευρήματα² περιλαμβάνεται και ένα σχεδόν ακέραιο, ενεπίγραφο πλακίδιο, ορθογωνίου σχήματος, με αποστρογγυλεμένες γωνίες, κατασκευασμένο από λεπτό έλασμα χαλκού (εικ. 2). Σε κάθε άκρο του φέρει μία οπή ανάρτησης, διανοιγμένη πάνω από το μέσον του ύψους του. Το πλακίδιο έχει παραμορφωθεί ελαφρά ως προς την παραλληλία των πλευρών του και έχει ελάχιστες ρηγματώσεις και αποκρούσεις στις άκρες του. Κατά το μήκος του φέρει δίστιχη ακιδωτή επιγραφή. Ο πρώτος στίχος αναπτύσσεται κεντρικά στο χώρο μεταξύ των δύο οπών. Ο δεύτερος ξεκινάει πιο αριστερά και εκτείνεται δεξιότερα του πρώτου στίχου, περνώντας κάτω την δεξιά οπή ανάρτησης. Τα τέσσερα τελευταία γράμματα του

1. Το σπήλαιο υποδείχτηκε από ιδιώτη, ο οποίος παρέδωσε και μικρή συλλογή αντικειμένων από αυτό. Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας & Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας και η ΙΔ' ΕΠΚΑ έκαναν αυτοψίες και περισυλλογές ευρημάτων. Ευχαριστώ την Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας & Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας Δρα Ελένη Παναγοπούλου-Καράμπελα για τον συντονισμό της υπόθεσης, την Προϊσταμένη της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων Δρα Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου για τη διαβίβαση της υπόθεσης, τους συναδέλφους στην ΕΠΣΝΕ Δρα Αναστασία Παπαθανασίου, αρχαιολόγο, και Δρα Παναγιώτη Καρκάνα, γεωλόγο, για τις παρατηρήσεις τους κατά την αυτοψία μας στο σπήλαιο. Ευχαριστώ επίσης τη συνάδελφο αρχαιολόγο της ΙΔ' ΕΠΚΑ κ. Σόνια Δημάκη, καθώς και την κ. Ευαγγελία Τσινταβή, φύλακα στην ίδια Εφορεία, για τη συνεργασία τους.

2. Βρέθηκε επίσης χάλκινο δακτυλίδι με επικαλυπτόμενα άκρα και ρομβοειδή σφενδόνη, που φέρει διακόσμηση από εγχαράξεις και σπείρες. Διάμ. 1,9 εκ., μέγ. πλάτ. όψης 0,6 εκ. (εικ. 5στ).

στίχου έχουν ανοδική κατεύθυνση. Είναι πιθανό ότι η χάραξή του έγινε πριν την διάνοιξη της δεξιάς, τουλάχιστον, οπής και ίσως καθόρισε την τελική θέση της.

Μήκ. 0,09 μ., ύψ. 0,045 μ., πάχ. μικρότερο του χιλιοστού. Ύψ. γρ. 0,005-0.0075 μ. (Ω, Ρ).

4ος αι. π.Χ.

Ἀριστῶ

Πανί, Νύμφαις.

Τό έλασμα ήταν πιθανότατα προσαρμοσμένο σε ξύλινο κιβωτίδιο, ανάθημα της Αριστούς στον Πάνα και τις Νύμφες.³ Το όνομα της αναθέτριας είναι κοινό σε πολλές περιοχές του ελληνικού κόσμου⁴.

Η επιγραφή διανοίχθηκε με διάτρηση του χάλκινου ελάσματος από τετράπλευρο εργαλείο, πιθανόν λεπτό καρφί, ενώ με παχύτερο τετράπλευρο καρφί διανοίχθηκαν οι οπές ανάρτησης. Στην πίσω πλευρά του ελάσματος διακρίνεται η προεξοχή του περιγράμματος των γραμμμάτων, που υποδηλώνει την κατεύθυνση της διάτρησης. Κατά την εξέταση του ελάσματος στο Τμήμα Συντήρησης Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου⁵ αποκαλύφθηκε στο μικροσκόπιο η ύπαρξη προσχεδίου με αβαθή εγχάραξη, το οποίο ο τεχνίτης ακολούθησε με μικρή απόκλιση κατά την εκτέλεση της ακίδωσης (εικ. 3).

Τα υπόλοιπα ευρήματα⁶ περιλαμβάνουν κυρίως θραύσματα από πήλινα ειδώλια, στα οποία ανήκουν 13 κεφαλές γυναικείων μορφών με πόλο ή στεφάνη του κοινού τύπου της πελοφόρου του 5ου αι. π.Χ.,⁷ μία γυναικεία κεφαλή με κρωβύλο του 4ου αι. π.Χ., μία προτομή γυναικείας μορφής με πόλο και ανάγλυφους βοστρύχους και μία κεφαλή πιθανώς ανδρικού ειδωλίου με τριγωνικό πίο.⁸ Βρέθηκαν επίσης τμήμα ακέφαλου ανδρικού κορμού,

3. Ευχαριστώ ιδιαίτερος τους αρχαιολόγους του Επιγραφικού Μουσείου κ. Αθανάσιο Θέμο και κ. Έλενα Ζαββού για την συνδρομή τους στην ταύτιση και χρονολόγηση της επιγραφής, καθώς και για την πρόσκλησή τους να παρουσιάσω τα ευρήματα του σπηλαίου στο παρόν τεύχος. Ευχαριστώ επίσης τον Επίτιμο Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου κ. Χαράλαμπο Κριτζά για την ευγενική του πρόθεση να εξετάσει την επιγραφή και για τα σχόλιά του.

4. Βλ. *LGPN* I-IV s.v.

5. Ευχαριστώ τον συντηρητή μετάλλων στο Εργαστήριο Συντήρησης Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Παντελή Φελέρη για την εξέταση και φωτογράφιση της επιγραφής, καθώς και για τις παρατηρήσεις του σχετικά με το υλικό του ελάσματος και την τεχνική κατασκευής του.

6. Ευχαριστώ ιδιαίτερος την Επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς Δρα Βιβή Βασιλοπούλου για τις προφορικές πληροφορίες, που μου παρείχε σχετικά με την ανασκαφή της στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο κ. Νέλλη Σκουμή (Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας & Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας), συνεργάτη της παραπάνω ανασκαφής, για την συνδρομή της στην ταύτιση ειδωλίων και αγγείων και την υπόδειξη σχετικής βιβλιογραφίας.

7. Σωζ. ύψος 0,022 έως 0,091μ. Για παράλληλα βλ. ενδεικτικά R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum*, London 1954 και D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus, Part XIV. Terracottas, Lamps, and Coins Found in 1934 and 1938*, Baltimore 1952. Επίσης στα B. Schmaltz, *Terracotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben*, Berlin 1974 και E. Schmidt, *Katalog der antiken Terrakotten. Teil I. Die figürlichen Terrakotten*, Mainz 1994.

8. Σωζ. ύψος 0,062 μ., 0,05μ., και 0,043 μ. αντίστοιχα.

που κρατά ή προσφέρει άρτο (εικ. 4α),⁹ ειδώλιο ακέφαλου καθιστού σατύρου (εικ. 4ε)¹⁰ και τα δύο των μέσων του 5ου αι. π.Χ. Αναγνωρίστηκαν επίσης δύο γυμνά ανδρικά ειδώλια, εκ των οποίων το ένα ανάγεται ίσως στο τέλος του 6ου αι. π.Χ.,¹¹ ένα ειδώλιο πιθανώς του Πανός με αμυδρά διατηρημένο το τραγόμορφο πόδι, μία καθιστή γυναικεία μορφή με πλαϊνή οπή στο ύψος του χεριού, μία γυναικεία μορφή ταναγραϊκού τύπου, καθώς και τμήμα ειδωλίου Αφροδίτης (εικ. 4δ). Τα δύο τελευταία ειδώλια χρονολογούνται στις αρχές ή τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.¹² Βρέθηκαν επίσης δύο ειδώλια ζώων, από τα οποία το ένα απεικονίζει περιστέρι¹³ (πρώτο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ.).

Επιπλέον μετρήθηκαν 190 θραύσματα ειδωλίων, κυρίως βάσεις και μικρός αριθμός κορμών από ιστάμενες μορφές, που διασώζουν ίχνη πτυχώσεων ενδύματος. Η ασάφεια κάποιων χαρακτηριστικών σε αρκετά ειδώλια υποδηλώνει πολυχρησιμοποιημένες μήτρες. Λίγα θραύσματα διατηρούν ίχνη λευκού επιχρίσματος και ελάχιστα διασώζουν ίχνη χρώματος.

Στα ευρήματα της κεραμικής περιλαμβάνονται μία ακέραιη κοτυλίσκη κορινθιακού τύπου (εικ. 5ε)¹⁴ και θραύσματα μελαμβαφών αγγείων, μεταξύ των οποίων τμήματα αρυβαλλοειδούς ληκυθίου (εικ. 5α),¹⁵ και σκύφων του 5ου αι. π.Χ.,¹⁶ καθώς και δύο λύχνοι,¹⁷ εκ των οποίων ο ένας του πρώτου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 5β). Βρέθηκε επίσης τμήμα πήλινου ομοιώματος ανακλίντρου και ακέραιο πήλινο ομοίωμα σύκου¹⁸ του πρώτου μισού του 5ου αι. π.Χ. Στη μία πλευρά απεικονίζεται ανοιγμένο στα τρία να προβάλλεται το εσωτερικό του καρπού με γραπτή ερυθρή διακόσμηση, και στην άλλη πλευρά αιχμηρή προεξοχή δηλώνει το κοτσάνι (εικ. 5γ).

Τέλος περισυλλέχθηκαν 51 αστράγαλοι ζώων,¹⁹ από τους οποίους οι 11 με διαμπερή οπή (εικ. 5δ). Οι αστράγαλοι ζώων χρησιμοποιούνταν ως παιχνίδια, τοποθετούνταν σε τάφους ως κτερίσματα, αλλά ήταν επίσης μαντικά αντικείμενα και συνδέονται με ιερά και κυρίως με σπήλαια αφιερωμένα στις Νύμφες και στον Πάνα.²⁰

Τα περισσότερα αναθήματα χρονολογούνται από το τέλος του 6ου έως και τον 4ο αι. π.Χ.

9. Εκτός της κεφαλής λείπει και το ένα πόδι. Σωζ. ύψος: 0,065 μ. Παράλληλα αναφέρονται από την Κόρινθο, βλ. R. A. Higgins, *ό.π.* (σημ. 7), πίν. 133 αρ. 937.

10. Σωζ. ύψος: 0,066 μ. Για παράλληλα από τη Βοιωτία βλ. R. A. Higgins, *ό.π.* (σημ. 7), πίν. 115 αρ. 838.

11. Βλ. παράλληλο στο R. A. Higgins, *ό.π.* (σημ. 7), πίν. 51 αρ. 321.

12. Σωζ. ύψος 0,058 μ., 0,081 μ., 0,054 μ., 0,064 μ. και 0,072 μ. κατά σειρά αντίστοιχα.

13. Σωζ. μήκος: 0,071 μ.

14. Στο χείλος φέρει οριζόντιες λαβές και διακόσμηση από μελανά γραμμίδια, αραιά και κάθετα διατεταγμένα. Το σώμα διακοσμείται από οριζόντια μελανοκάστανη ταινία. Διάμ. χείλους: 0,029 μ., διάμ. βάσης: 0,014 μ.

15. Διάμ. βάσης: 0,035 μ., σωζ. ύψος 0,028 μ.

16. Περισυλλέχθηκαν επίσης θραύσματα αβαφών καθώς και κάποια θραύσματα χονδροειδών αγγείων αβέβαιης χρονολόγησης.

17. Αβαφος, μικκύλος λύχνος ελλειπής ως προς την οριζόντια λαβή του. Διάμ. χείλους: 0,032 μ. διάμ. βάσης: 0,033 μ., διάμ. σώματος: 0,045 μ. Σώζεται επίσης θραύσμα από μυκτήρα άλλου μελαμβαφούς λύχνου.

18. Μέγ. ύψος: 0,052 μ. Το ομοίωμα φέρει δύο μη διαμπερείς οπές. Εξωτερικά διασώζει ίχνη λευκού επιχρίσματος. Παρόμοιο αναφέρεται από την Όλυθο, βλ. D. M. Robinson, *ό.π.* (σημ. 7), πίν. 106 αρ. 355.

19. Επίσης συλλέχθηκαν θραύσματα οστρέων και λίγα οστά οικόσιτων ζώων.

20. Ευχαριστώ την αρχαιολόγο Δρα Κατερίνα Τρανταλίδου (Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας & Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας) για το σχόλιο αυτό.

και εμφανίζουν μεγαλύτερη πυκνότητα στο πρώτο μισό και τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Αποδεικνύουν τη λατρευτική χρήση του σπηλαίου προς τιμήν του Πάνα και των Νυμφών, όπως τεκμηριώνεται και από την επιγραφή, χωρίς να αποκλείεται η συλλατρεία και άλλων θεοτήτων. Από την ορεινή θέση του σπηλαίου είναι προφανές ότι η χρήση του ήταν εποχική και συνδεόταν πιθανώς με ομάδες κτηνοτρόφων, οι οποίοι μετακινούνταν στην περιοχή κατά τους θερινούς μήνες. Η επιγραφική μαρτυρία του Πανός, ορεσιβίου θεού και προστάτη των βοσκών, επιβεβαιώνει τη σύνδεση αυτή. Η διάσπαρτη θέση των αφιερωμάτων και το φυσικό κατωφερές δάπεδο του σπηλαίου δεν επιτρέπουν την υπόθεση ότι τμήματα του εσωτερικού του σπηλαίου είχαν διαμορφωθεί ή ισοπεδωθεί στην αρχαιότητα για λατρευτικούς λόγους. Είναι πιθανότερο ότι η απόθεση των αφιερωμάτων γινόταν από την είσοδο με τη μορφή ρίψης.²¹

Με βάση το υψόμετρο, τη γεωγραφική θέση, το είδος και τη χρονολόγηση των αναθημάτων, το σπήλαιο στην Αμπουριά βρίσκεται σε ευθεία τυπολογική και χρονολογική αντιστοιχία με τα δύο σημαντικά και ανασκαφικά ερευνημένα, λατρευτικά σπήλαια στην ευρύτερη περιοχή· το «Κωρύκειο Άντρο» των Δελφών,²² στην ακριβώς αντίθετη πλευρά του Παρνασσού προς τα νοτιοδυτικά, και το σπήλαιο «Νύμφης Κορώνειας» ή «Λειβηθρίδων Νυμφών», γνωστό και ως «Σπήλαιο της Αγίας Τριάδας», στον Ελικώνα της Βοιωτίας, στα νοτιοανατολικά.²³ Όσον αφορά στα γεωγραφικά τους χαρακτηριστικά και τα δύο αυτά σπήλαια βρίσκονται σε μεγάλο υψόμετρο, περί τα 1300 μ. το πρώτο και περί τα 900 μ. το δεύτερο, στοιχείο που υποδηλώνει την εποχική χρήση τους. Στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας τεκμηριώνεται επιπρόσθετα η χρήση του εξωτερικού χώρου, όπου είχαν γίνει λαξεύσεις του βράχου και πρόχειρες εγκαταστάσεις με σκοπό την επέκταση του χώρου λατρείας ή ίσως και την καλύτερη εξυπηρέτηση των πιστών. Η λατρεία στο Κωρύκειο Άντρο και στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας εκτείνεται από τα πρώιμα αρχαϊκά έως και μετά τα υστεροκλασικά χρόνια και είχε μεγαλύτερη διάρκεια από αυτήν του σπηλαίου της Αμπουριάς. Η λατρευτική χρήση των τριών σπηλαίων συμπίπτει κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Όσον αφορά στο είδος της λατρείας, οι επιγραφές μαρτυρούν την λατρεία των Νυμφών και στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας,²⁴ ενώ δύο

21. Σημειώνεται ότι το σπήλαιο δεν διαθέτει σταλαγμιτικό διάκοσμο.

22. A. Pasquier, Pan et les Nymphes à l'antre corycien, στο *Études delphiques*, BCH Suppl. 4 (1977) 365-387· *L'antre corycien II*, BCH Suppl. 9 (1984).

23. Βιβή Βασιλοπούλου, Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας, *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β', 832-834 (*SEG* 49, 517). Βιβή Βασιλοπούλου, Από το "Άντρο των Λειβηθρίδων" στον Ελικώνα, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996*, Αθήνα 2000, 404-431. Αλεξάνδρα Ζαμπίτη - Βιβή Βασιλοπούλου, Κεραμική αρχαϊκής και κλασικής περιόδου από το Λειβήθριο Άντρο του Ελικώνα, *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λειβαδιά, 9-12 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2008, 445-472. Αλεξάνδρα Ζαμπίτη, Λειβήθριο άντρο Ελικώνα Βοιωτίας: από την κεραμική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2012. Vivi Vasilopoulou, Prehistoric Use and Ancient Ritual Worship at the Cave of Agia Triada on Helicon, στο J. Jensen, F. Mavridis (eds.), *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece and Adjacent Areas*, Athens 2013 (υπό έκδοση), Monographs of the Danish Institute at Athens. Βλ. επίσης Margherita Bonanno-Αραβαντινού, Μεταφορά τοπωνυμίων και μύθων από τη Μακεδονία στη Βοιωτία, *Αρχαία Μακεδονία VI, Έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου 1996*, Θεσσαλονίκη 1999, τ. 1, 174.

24. Ανάμεσά τους είναι η επιγραφή Κορωνεία | Νύμφη, που είναι χαραγμένη στον βράχο επάνω από την είσοδο του σπηλαίου, για την οποία βλ. Βιβή Βασιλοπούλου, ό.π. (σημ. 23 "Άντρο των Λειβηθρίδων") 406· Αικατερίνη Κυπαρίσση-Αποστολικά, Σπήλαια και σπηλαιοπεριβάλλον, στο Α. Γ.

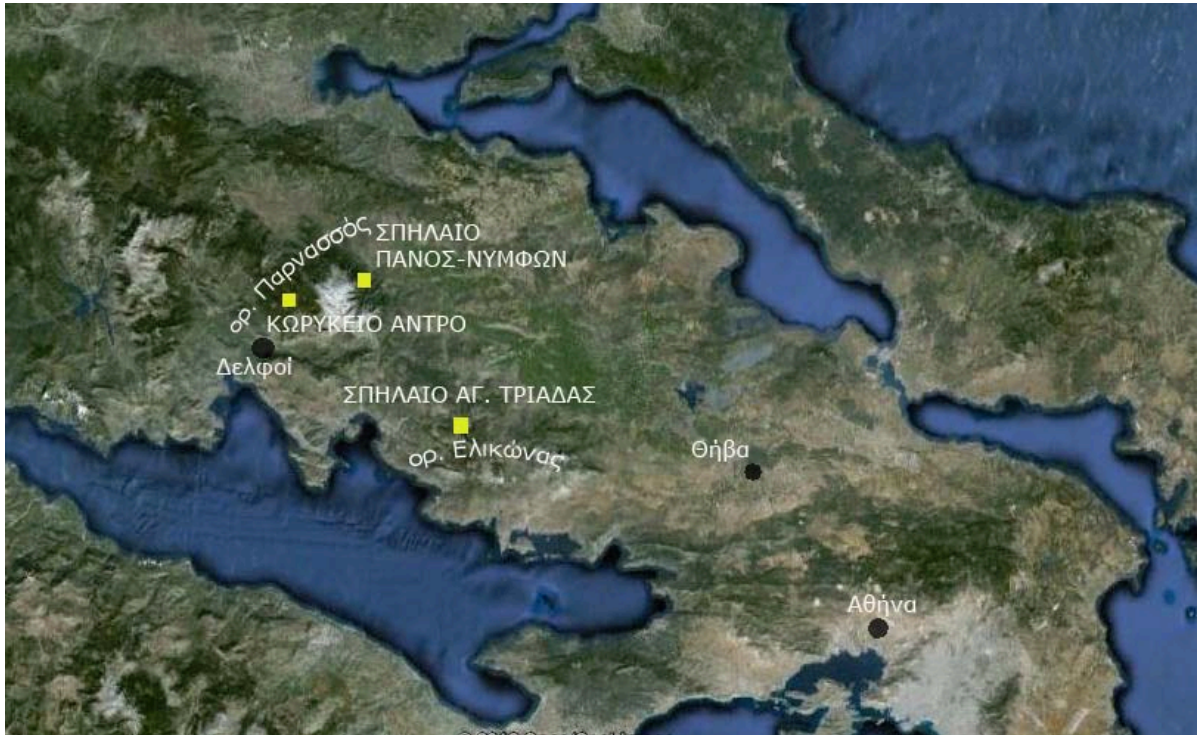
από αυτές το συνδέουν με τις Λειβηθρίδες Νύμφες,²⁵ που αναφέρει ο Πausανίας (9,34.4). Η συλλατρεία της Αφροδίτης, του Πάνα και ίσως και άλλων θεών με τις Νύμφες τεκμηριώνεται από το είδος των αναθημάτων στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας.

Με βάση τα παραπάνω, το σπήλαιο του Πανός και των Νυμφών στην Αμπουριά έρχεται να προστεθεί σε ένα μακρύ κατάλογο λατρευτικών σπηλαίων της κλασικής αρχαιότητας στην ορεινή και ημιορεινή ζώνη της ηπειρωτικής Ελλάδας, αφιερωμένων στον Πάνα και στις Νύμφες, τις πλέον δημοφιλείς θεότητες της υπαίθρου, χωρίς να αποκλείεται βέβαια η ταυτόχρονη λατρεία και άλλων θεοτήτων. Τα πιο ορεινά από αυτά, όπως τα προαναφερθέντα σπήλαια, φαίνεται ότι είχαν τοπικό και εποχικό χαρακτήρα και εξυπηρετούσαν τις λατρευτικές ανάγκες των γειτονικών αγροτικών και κτηνοτροφικών πληθυσμών. Πλήθος τέτοιων λατρευτικών σπηλαίων λειτουργούσαν και στην ημιορεινή ζώνη της Αττικής (Οινόη Μαραθώνα, Πάρνηθα, Υμηττός) καθώς και στην Ακρόπολη.²⁶

Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα 2008, 33, 35· *Bull. Épiggr.* 2009, 255· *SEG* 58, 438. Η επιγραφή Νύμφαις, που είναι χαραγμένη στο στήθος καθιστού σανιδόμορφου ειδωλίου, για την οποία βλ. Βιβή Βασιλοπούλου, ό.π. (σημ. 23 “Άντρο των Λειβηθρίδων”) 409, αρ. 5 (*Bull. Épiggr.* 2009, 255) και η εγχάρακτη επιγραφή γύρω από το μετάλλιο ερυθρόμορφης κύλικος Νύμφαι[ς - -]όν ἄγαλμα θειαῖς [- -]νάστα μ' ἀνέθεκ' εὐχασαμένα Νύμφαις, για την οποία βλ. Αλεξάνδρα Ζαμπίτη - Βιβή Βασιλοπούλου, ό.π. (σημ. 23) 454, εικ. 30 και D. Knoepfler, *Bull. Épiggr.* 2010, 285: Νύμφαι[ς καλ]όν ἄγαλμα θειαῖς [c. 6-7- *litt.*, e.g. Εὐμ]νάστα μ' ἀνέθεκ' εὐχασαμένα Νύμφαις.

25. Πρόκειται για την επιγραφή [Νύ]νφα<ι>ς Λειβεσθριάδεσι ΠΥ.ΙΑ[- -] στον κορμό αρχαϊκού σανιδόσχημου ειδωλίου, για την οποία βλ. Βιβή Βασιλοπούλου, ό.π. (σημ. 23 “Άντρο των Λειβηθρίδων”) 411 αρ. 8, 422 εικ. 8 (Λειβεσθριάδεσι)· Βιβή Βασιλοπούλου, ό.π. (σημ. 23 Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας), 834 (Λειβεσθριάδεσι Πυθία)· Margherita Bonano-Αραβαντινού, Ο Ελικώνας και η περιοχή του, στο Α. Γ. Βλαχόπουλος, ό.π. (σημ. 24) 264 εικ. 433· D. Knoepfler, *Bull. Épiggr.* 2009, 255: [Νύ]νφα(ι)ς Λειβεσθριάδεσι ΠΥΦΙΑ (*SEG* 58, 438). Επίσης η επιγραφή [Λ]ειβεσθριάδεσι στο χεῖλος ερυθρόμορφου αγγείου, για την οποία βλ. Βιβή Βασιλοπούλου, ό.π. (σημ. 23 Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας), πίν. 255α· *SEG* 49, 517.

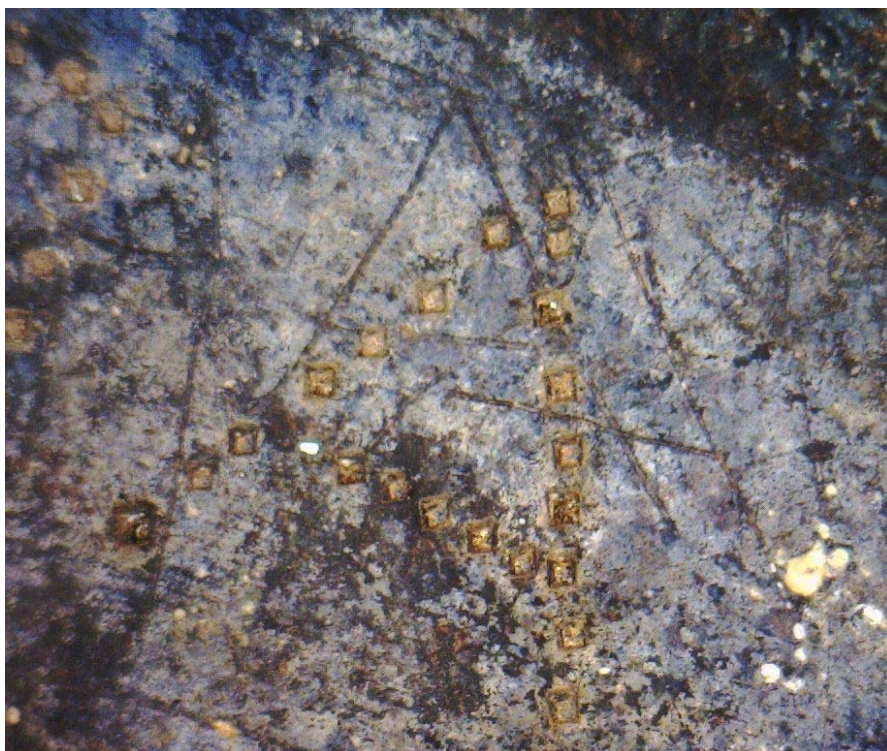
26. Π. Ζοριδής, Η σπηλιά των Νυμφών της Πεντέλης, *AE* 1977, 5-9, J. M. Wickens, *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece from Prehistoric through Late Roman Times*, Indiana University 1986, N. Pierce, *The Archaeology of Sacred Caves in Attica, Greece*, Ontario 2006.

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις των λατρευτικών σπηλαίων Πανός και Νυμφών, Κωρύκειου Άντρου και Αγίας Τριάδας.

Εικ. 2. Χάλκινο πλακίδιο με ακιδωτή αναθηματική επιγραφή, 4ος αι. π.Χ.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια του εγχάρακτου προσχεδίου της επιγραφής (φωτογραφία από μικροσκόπιο, Τμήμα Συντήρησης, ΕΑΜ)

Εικ. 4. Τμήματα ανδρικών κορμών (α, β), κεφαλές γυναικείων ειδωλίων με πόλο (γ, στ), τμήμα Αφροδίτης (δ) και καθιστού σατύρου (ε). Τέλη 6ου - 4ος αι. π.Χ.

Εικ. 5. Τμήμα αρυβαλλοειδούς ληκυθίου (α), λύχνος (β), ομοίωμα σύκου (γ), διάτρητοι αστράγαλοι (δ), κοτυλίσκη (ε), χάλκινο δαχτυλίδι με διακοσμημένη σφενδόνη (στ). 5ος - 4ος αι. π.Χ.